

Article

Бидайық-асар қалашығынан табылған музыкалық аспап тарихы (біздің дәуіріміздің II-IV ғасырлары)¹

*Ә. Тәжекеев^a, З. Жәкішева^b

^aӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласы филиалы, Астана, Қазақстан Республикасы (E-mail: a.tazhekeyev@mail.com).

*Байланыс үшін автор: a.tazhekeyev@mail.com

^bЫқылас атындағы халықтық музыка аспаптары музейі, Алматы, Қазақстан Республикасы (E-mail: zabira.zhakishева@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Сырдария, Арал маңы, домбыра, Қоссаз, Жетіасар, шанақ, археология, керуіш.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-53-71>

Зерттеу жұмысында Шығыс Арал маңындағы Жетіасар мәдениетінің Бидайық-асар қонысынан Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының (әрі қарай ХАЭЭ) археологиялық зерттеу жұмыстары кезінде табылған, ағаштан жасалған музыкалық аспаптардың фрагменттері жайлы сөз болады. ХАЭЭ тарапынан Жетіасар шатқалындағы ескерткіштерде алғаш археологиялық ізденістері 1946 ж. басталып, 1948, 1949, 1951 жж. аралығында жүргізіледі. ХАЭЭ жетекшісі С.П.Толстовтың бастамасымен осы қалашықтарға қазба жұмыстары жүргізіліп, олардың ұқсастықтарына қарап, «жетіасар мәдениеті» деген атау берілді. Далалық зерттеу жұмыстары 70-80 жылдары жалғасын тапты.

Бидайық-асар қалашығының б.д. IV ғ. мерзімделетін екінші құрылыс кезеңі, тоғызыншы мәдени қабатынан табылған музыкалық аспап ғылыми қызығушылық туғызып отыр. Сонымен қатар, домбыраның шығу тегі мен мерзіміне қатысты тың деректер беруде. Музыкалық аспаптардың фрагменттері бойынша ғылыми реконструкциялар жасалып, музыкалық археология бағытындағы ғалымдардың қызығушылығын туғызуда.

Өткен ғасырдың 70-80-жылдарындағы зерттеулер бойынша Бидайық-асар қалашығы шамамен б.д. I мыңжылдығының I жартысында өмір сүрген. Осы мерзімделуді негізге ала отырып, ескерткіштен табылған музыкалық аспаптарды ағаштан жасалған, ең ежелгі ішекті аспаптардың тобына жатқызуға болады. Шанағының асты мен үсті ашық, домбыра шанағына жақын келесі музыкалық аспап Жетіасар мәдениетінде музыкалық аспаптардың бірнеше түрі қолданыста болғандығын көрсетеді. Қазіргі уақытта бұл аспаптың шығу тегіне және басқа музыкалық аспаптарға ұқсастығына қарай бірнеше болжамдар қалыптасты.

Received 22 July 2024. Revised 30 July 2024. Accepted 26 November 2024. Available online 29 December 2024.

Дәйексөз үшін: Ә. Тәжекеев, З. Жәкішева Бидайық-асар қалашығынан табылған музыкалық аспап тарихы (біздің дәуіріміздің II-IV ғасырлары) // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 4. 53-71 б. DOI: [ttp://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-53-71](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-53-71)

For citation: A.Tazhekeyev, Z. Zhakishева History of the musical instrument found in the town of Bidayik-Asar (2nd–4th Centuries CE) // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 53-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-53-71>

¹ Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыратын АР19578213 «Шығыс Арал маңының археологиялық мұраларын өзектендіру (Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының жаңа архивтік деректерін жүйелеу)» жобасы аясында орындалды.

Кіріспе

XX ғасырдың 70-80-жылдары ХАЭЭ-ның археологиялық зерттеу жұмыстары Жетіасар ескерткіштеріне арналды. Жетіасар мәдениетінің ірі қоныстарының бірі Бидайық-асар мен Томпақ-асардағы археологиялық қазба жұмыстары барысында жүздеген ағаш бұйымдардың фрагменттері анықталған. Солардың ішіндегі ғылыми қызығушылықты туғызып отырған музыкалық аспаптар бөліктері табылған қоныстар жайлы жан-жақты деректер де қарастырылды.

Қызылорда облысы, Қармақшы, Жалағаш, Сырдария аудандары, Сырдарияның ежелгі салалары бойында шамамен б.д.д. I мыңжылдығы мен б.д. VIII-IX ғғ. аралығында елуге жуық ірі бекіністер болған. Олардың отызға жуығы Жетіасар шатқалында бес-жетіден топтасып, ежелгі Қуаңдария мен Ескідариялықтың арналары мен қолдан қазылған ірі каналдар бойында орналасқан. Бірнеше қабаттан тұратын, қорғаныс жүйесі мықты жасалған, биіктігі 10-15 метрге жететін асарлар биік төбе түрінде сақталған. Кейбір қалашықтардың бекіністі мұнаралары мен жебе ататын ойықтары әлі күнге дейін сақталып қалған.

1946 жылы ХАЭЭ-сы Жетіасар ескерткіштерінде алғашғы археологиялық ізденіс жұмыстарын бастады (Толстов, 1948).

Жетіасар мәдениетінің ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулерді 4 кезеңге бөлуге болады:

1. Алғашқы өлкетанушылық кезең XIX ғ. 60-жылдан бастап 1945 жылға дейінгі зерттеулер (Тәжекеев, Құрманязов, Каналхан, 2022);
2. 1946-1971 жж. (Тәжекеев, Құрманязов, 2016: 233-237);
3. 1971-1991 жж.;
4. Тәуелсіздік жылдарындағы жаңа зерттеулер (Тәжекеев және т.б., 2016: 250-255).

ХАЭЭ-сы жетекшісі С.П.Толстовтың бастамасымен осы қоныстар мен жерлеу ескерткіштеріне археологиялық зерттеулер жүргізіліп, олардың ортақ белгілеріне қарай «жетіасар мәдениеті» деген шартты атау береді (Толстов, 1952: 14-27). Археологиялық қазбалар жетіасар мәдениетінің ең ірі ескерткіштері Алтын-асар, Жетіасар 9, Томпақ-асар, Бидайық-асар қоныстарында және оның маңындағы обаларында жүзеге асты.

Жетіасар мәдениеті ірі, бекіністі қоныстарымен ғана емес, археологиялық заттар кешенімен ерекшеленеді. Солардың ішінде музыкалық аспаптар туралы тың деректер мен кейбір қорытындылар жасалды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Бидайық-асар ескерткішінен табылған музыкалық аспаптар фрагменттерін Л.М.Левина (қазба авторы) қандайда бір бұйымға тиесілі деп көрсетпей, белгісіз бұйымдардың фрагменттері деп келтірген (Левина, 1996). Сондықтан РФ Шығыс халықтарының өнері музейінде сақталып келген ағаштан жасалған бұйымдармен алғаш

жұмыс жасау барысында қайта зерттеліп, бөліктері алғаш рет құрастырылып, олардың музыкалық аспаптарға тиесілі екені анықталды. Аспаптың жалпы нобайы жайлы түсінік қалыптасқаннан кейін, оның шығу тегі, оған ұқсас аспаптар жайлы көптеген материалдар жинақталды. Тарихи салыстырмалы әдіспен қатар, жалпы Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің мерзімделуіне талдау жасалды. Себебі музыкалық аспапты қай мерзімге жатқызу мәселесін шешетін бірден-бір әдіс ол ескерткіштердің құрылымы және керамикалық кешендерінің мерзімделуі болып табылады.

Алтын-асар қалашығындағы (1948, 1949 және 1951 жж.), Жетіасар №9 қалашығындағы (1951 ж.) және Жетіасар мәдениетінің басқа да ескерткіштеріндегі (1958, 1962-1963 және 1966 жж.) археологиялық қазбалардың нәтижесінде жинақталған керамика кешені негізінде Л.М. Левина «Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э.» (1971 ж.) еңбегін жарыққа шығарды (Левина, 1971). Ол Жетіасар ескерткіштерін үш кезеңге бөліп қарастырды:

Жетіасар I кезеңіне Алтын-асардың «Үлкен үйінің» төменгі қабатынан табылған керамика және Жол-асар, Кіші Қос-асар, Үлкен Қос-асар, Томпақ-асар, Қара-асар, Домалақ-асар, Бидайық-асар, Ашақ-асар, Үңгірлі-асар, Байболат-асар қоныстарының бір уақыттағы қабаттарының керамикасы жатады. Мерзімі: б.д.д. I ғ. – б.д. IV ғ. (б.д. III ғ. соңы болуы да мүмкін).

Жетіасар II кезеңіне Алтын-асардың «Үлкен үйінің» жоғарғы қабатынан табылған керамика және осы уақытқа жататын Жалпақ-асар, Құрайлы-асар, Жетіасар 9, Үлкен Қос-асар, Моншақты-асар қоныстарынан жинақталған керамикалар жатады. Мерзімі: б.д. IV-VII ғғ. (III ғ. аяғы мен VII ғ. басы болуы мүмкін).

Жетіасар III кезеңіне Сорлы-асар, Ақтөбе, Аққорған, Ахметқала, Үлкен Қара-асар, Моншақ-асардың кейбір қабаттарынан, Алтын-асардағы «Үлкен үйдің» ең жоғарғы қабаты, Робенсай-асар, Үлкен Қос-асар қоныстарының керамикасы жатады. Мерзімі: б.д. VII ғ. аяғы мен VIII-IX ғғ. мерзімделеді (Левина, 1971: 64-70).

Бидайық-асар қалашығынан табылған барлық археологиялық заттар кешені Жетіасар I кезеңімен мерзімделеді. Бидайық-асарға жақын Алтын-асар, Қос-асар, Томпақ-асар қорымдарының басым бөлігі б.д. II-IV ғғ. жатады (Медникова, 2023). Осы мерзімдеулерге сүйеніп, Бидайық-асар аспабын осы кезеңге, нақтырақ айтқанда, б.д. II-IV ғғ. тиесілі деп пайымдауға болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Бидайық-асар музыкалық аспабы 1973 ж. табылғанымен, алғаш рет ол жайлы Л.М.Левинаның «Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.» атты (1996) еңбегінде жарияланған. Бірақ оны белгісіз ағаш бұйымы деп атап, табылған мәдени қабаты мен оның сыртына салынған жануарлардың сипаттамаларын берген (Левина, 1996: 244). ХАЭЭ-ның архив материалдары ішінен бұл бұйым жайлы басқа деректер кездестірмедік.

Жетіасар ескерткіштерінің бай материалдық мәдениеті төмендегідей бірнеше категорияларға бөліп қарастырылады:

- Қыш ыдыстар кешені;
- Ат әбзелдері мен қару-жарақтар;
- Шаруашылық, тұрмыстық заттар және еңбек құралдары;
- Сан алуан киім түрлері;
- Белбеулер;
- Әшекей бұйымдар;
- Айналар және дәретхана заттарының жиынтығы;
- Беті ойылып безендірілген ирандық тастар;
- Жануар және адам бейнесіндегі басқа да культтық заттар;
- Ағаштан жасалған сан алуан бұйымдар мен оның фрагменттері.

Қазіргі уақытта бұл археологиялық материалдар Ресей Федерациясының Н.Н.Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институты мен Мемлекеттік тарихи музейінде сақталған. Ал біз қарастырып отырған музыкалық аспап Шығыс халықтары өнері музейі қорынан анықталып отыр.

Музыкалық аспап бөліктері Бидайық-асар қалашығының II құрылыс кезеңінің IX мәдени қабатынан (1973 ж.) табылған. Шанағының астында суреттері бар белгісіз ағаш бұйым ретінде тіркелген жәдігер алғаш рет музыкалық аспап ретінде қарастырылуда. Кескіндер «қаңқа» техникасында, терең ойылған штрихтармен жасалған және осы жазықтықта жануарлардың бірнеше түрі (мүмкін жылқылар) ұсынылған. Жүздеген ағаш бұйымдар мен олардың бөліктері ретінде аса мән беріліп зерттелмеген (Левина, 1996: 244) (1, 2-сурет).

1-сурет. Бидайық-асар қалашығынан табылған аспаптың астыңғы жағынан қарағандағы көрінісі. Шығыс халықтары өнері музейінің қорынан алынды (ГМВ КП 56565/404).

Фото авторы – Ә.Ә.Тәжекеев.

2-сурет. Бидайық-асар қалашығынан табылған аспап алдынан көрінісі. Шығыс халықтары өнері музейінің қорынан алынды (ГМВ КП 56565/404).

Фото авторы – Ә.Ә.Тәжекеев.

Осындай суреттер Жетіасар ескерткіштерінде ақбөкен мен қарақұйрық сияқты жануарлардың бейнелері әдетте қызыл өңді жылтыратылған ыдыстың сыртына ойылған өрнектермен бейнеленген. Бұл Жетіасар оазисінің жануарлар дүниесін көрсетіп қана қоймай, музыкалық аспапты жетіасарлықтарға тиісілі деген болжам жасауға мүмкіндік береді.

Талдау

ХАЭЭ-ның архив материалдарымен жұмыс жасау барысында автордың қатысуымен 2018 жылы Шығыс халықтары өнері музейінің қорындағы Жетіасар қоныстары мен обаларынан табылған ағаштан жасалған бұйымдардың бөліктері қайта қаралды. Соның ішінде ерекше көзге ілініп, қызығушылық туғызған Бидайық-асардан табылған ағаш бұйым болды. Көптеген фрагменттерден құрастырылған бұйым музыкалық аспап екені анықталып, «Қос мойынды» немесе «Қоссаз» домбыраның ата-тегі деген болжам жасалды (Тәжекеев, 2019: 34-37) (3-сурет). Бұған қоса тағы бір музыкалық аспаптың шанағы анықталды.

Музыкалық аспаптың бөліктері музей қорында сақталғандықтан, болашақтағы зерттеулер үшін маңыздылығын ескере отырып, әрбір фрагменттің жан-жақты сипаттамаларын беріп отырмыз.

Музейде сақталған музыкалық аспаптың толық сипаттамасы автордың «Біздің дәуіріміздің IV ғасырымен мерзімделетін «Қоссаз» домбыра» (2019 ж) атты мақаласында берілген: «Музыкалық аспаптың бір мойны, құлағы, екінші мойнының басы, шанағының жартысы және шегі байланатын түймесі бар. Аспаптың жалпы ұзындығы 65,5 см.

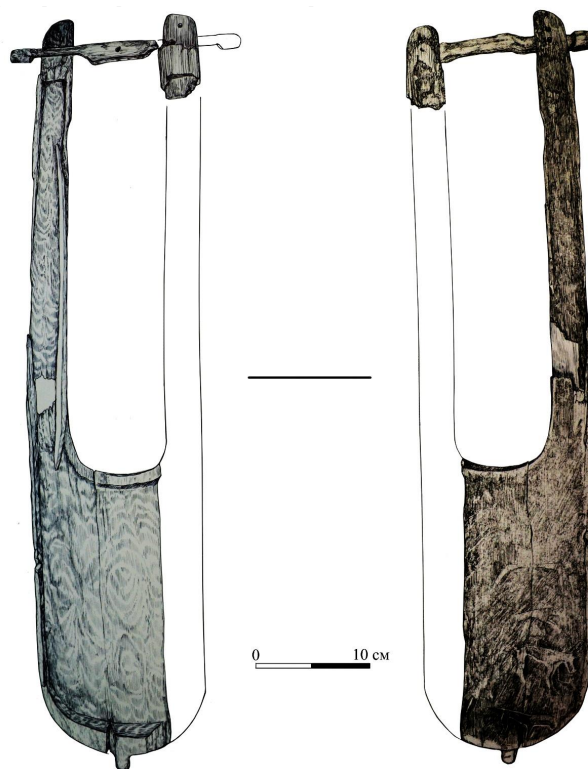
– Аспаптың шанағының табаны тегіс, ұзындығы – 25,5 см; биіктігі – 3 см; қалыңдығы 0,5-06 см. Шанағының беті сақталмаған. Шанағының астында тазының, белгісіз

аңның (қасқыр?), ақбөкеннің, қара құйрықтың ойылып салынған суреттері бар. Шегі байланатын түймесінде тесігі бар, түйменің көлемі – 1,5x1,3 см тең.

– Басымен қоса есептегенде *мойынының* ұзындығы – 40 см, шанағына қосылар тұсының ені – 4 см; басы жағында – 3 см, ені – 3 см. Мойынының да беті сақталмаған, мүмкін терімен тартылған болуы керек.

– Құлағы бекітілетін *бас жағы* жартылай дөңес, ұзындығы – 6 см, ені – 3 см. Шегі мен құлағы байланып бекітілетін екі тесік жасалған. Екінші мойны сақталмағанымен, өлшемдері бірдей екінші басы бар.

– Екі мойынын қосып тұратын *құлағы* ішектерді тартып тұратындықтан, құрылымы күрделі жасалған. Ұзындығы – 13 см, екі басы болған, бірақ, біреуі ғана сақталған. Басында бір тесігі және құлақтың дәл ортасында бір тесігі бар. Құлағының домбыра басына бекітілетін тұсы 1 см-ге дейін ойылып жонылған, ал ортасы ұзындығы – 7 см, ені – 1,8 см. Орта тұсы бір жағы бір, ал екінші шағы екі қырлы болып келген» (Тәжекеев, 2019: 34-37).

3-сурет. Бидайық-асар қалашығынан табылған аспаптың сызбасы.

Сызба авторы – А.Ж. Назаров.

(Тәжекеев Ә.Ә., 2019. Біздің дәуіріміздің IV ғасырымен мерзімделетін «Қоссаз» домбыра // «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.

Алматы. Б. 34-37, 28-сурет)

Осы мақала авторларының бірі, аспаптанушы-этнолог З.Жәкішова «Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. Тарихи-этнографиялық зерттеу» тақырыбы бойынша жазған диссертациясында және кітаптары мен ғылыми мақалаларында қазақтың музыкалық аспаптарының шығу тегі жайлы кеңінен тоқталған. Бірақ Бидайық-асар аспабы бұл тақырыпқа қайта оралуға ғылыми қызығушылықты туғызып отыр (Жәкішева, 2009; Жәкішева, 2014).

Сұлбасы домбыраға келетін музыкалық аспаптардың бейнесі петроглифтерде немесе балбал тастарда ежелгі дәуірлерден түркі кезеңіне дейін кездеседі.

Домбыраға ұқсас музыкалық аспаптар туралы мәліметтерді ежелгі Хорезмнен аламыз. Р.Л.Садокова (Садокова, 1970: 78-84) анықтағандай, шанағы әртүрлі геометриялық пішінді және қазақтың домбырасы сияқты ұзын мойынды екі ішекті шертпелі аспаптар Хорезмге тән. Бұл олжалар (терракоталық мүсіншелер) біздің заманымыздың бірінші ғасырларына жатады (Мешкерис, 1998: 11, табл. I, 7).

Мұрат Әбуғазының айтуынша, алғаш домбыраға ұқсас музыкалық аспаптардың шыққан жері Алтай маңына тиісілі. Моңғолияның Нүкін-хад (Үңгіртас) үңгірінен археологиялық қазба жұмыстары барысында домбыраға ұқсас музыкалық аспап табылған. Оны ғалым Қ. Сартқожаұлы домбыра тектес екі ішекті, тоғыз пернелі көне саз аспабы деп болжам жасаған (Әбуғазы, 2016).

Моңғолиядан табылған музыкалық аспапта Бидайық-асар аспабындағыдай шанағына жануарлардың (бұғы, бұлан) бейнелері ойылып салынған. Музыкалық аспапты шамамен б.з. VII ғасырымен мерзімдейді.

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда (2014) қазақтың ежелден келе жатқан саз аспабы шертердің сипаттамасы берілген: «Домбыраға ұқсас, екі немесе үш шекті «шертер» деп аталатын көне ұлттық саз аспабы ағаштан бітеудей ойылып (көлемі 60-70 см), шанағы терімен (көнмен) қапалады. Шертердің көлемі домбыраға қарағанда кіші болып келеді. Жалпы түрі, ойналуы домбыраға ұқсас болғанымен, жасалуы жағынан қобызға жақынырақ болады» (Қазақтың этнограф., 2014: 703).

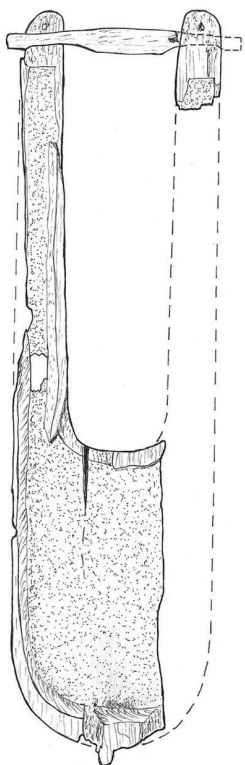
Осы шертер мен домбыра шанақтарын біріктіруден пайда болған саз аспапты «қоссаз» деп атайды. Жетілдірілген күрделі аспап қос мойынды, ішектері жеке-жеке тағылған (Қазақтың этнограф., 2011: 647). Қазақтың ұмыт болған музыкалық аспаптарын жан-жақты зерттеген, белгілі музыкатанушы Б.Сарыбаевтың еңбектерінен шертер жайында мол деректер алуға болады (Сарыбаев, 1981: 208; Сарыбаев, 1968:).

Нәтижелер

«Қос мойынды» немесе «Қоссаз» домбыраға қатысты аспап болуы мүмкін деген болжамға музыкалық археология саласының ғалымдары тарапынан қатты қызығушылық туды. Жәдігер музыкалық археология саласына тың дерек ретінде еніп отыр. Ғылыми айналымға енгізу барысында норвегиялық, неміс, ағылшын ғалымдары ортасында бірнеше рет талқылауға түсті. Нәтижесінде бірқатар тұжырымдарға қол жеткізілді.

Ә.Ә.Тәжекеевтің 2019 жылы осы аспап жайында жариялаған ғылыми мақаласы (Тәжекеев, 2019: 34-37) норвегиялық тәуелсіз зерттеуші Гирмунд Коллтвейттің назарына ілініп, ол мақаланы аудартып, Еуропа мен Израильдың ғылыми журналдарына жариялаған. Ол «...Қазақ аспабы – Ұлыбританияның Саттон-Ху обасынан табылған лира аспабының тобына жатады. Алайда Саттон-Ху лирасына қарағанда, қазақ аспабы үш ғасыр бұрын пайда болған. Мені қазақ аспабының Батыс Еуропада белгілі болған лира аспабымен ұқсастығы қайран қалдырады. Британдық лира 1930 жылы Саттон-Ху теңізіне батып, көміліп қалған кемеден анықталды және алғашқыда ол шағын «арфа» аспабы деп есептелген», – деп көрсеткен (Sutton Hoo instrument., 2021); (4-сурет).

Осындағы: «...алғашқыда ол шағын арфа деп есептелген», – деген тұжырымы шындыққа бір табан жақын келеді. Себебі, еуропалық елдердегі арфа аспаптарының пайда болу түп-тегі шығыстық, ортаазиялық аспаптар болып табылады. Арфаның көне нұсқасынан бастап, қазіргі заманауи жетілдірілген үлгі-нұсқаларына дейін еуропалық елдердің барлығында кездеседі. Сол себептен, еуропалық ғалымдар арфаны «жалтыхалықтық аспап» деп санаған.

4-сурет. Бидайық-асар музыкалық аспабы мен Саттон-Ху обасынан табылған лира аспабы. (Kolltveit G., 2022. The Sutton Hoo lyre and the music of the Silk Road: anewfind of the fourth century AD reveals the Germanic lyre's missing eastern connections // Antiquity. Vol. 96 (385). P. 208-212)

Аталған мақалада: «...*Жетіасар*» жерінен табылған қазақ аспабы британдық (англосаксондық) лира аспабымен ұқсас. ...Аспап әуелде Еуропада пайда болып, одан кейін Шығысқа апарылған және дыбысы жағынан скрипкаға ұқсас», – деген Г.Коллтвейттің пікірі көрсетілген (Sutton Noo instrument...: URL). Осы жерде Г.Коллтвейттің жетіасарлық аспапты: «Еуропада пайда болып, Шығысқа апарылған, дыбысы жағынан скрипкаға ұқсас», – деп айтқан тұжырымының қате екенін айтуға тиіспіз. Себебі аспаптың дыбысы скрипкаға ұқсас болса, ол ыспалы аспап болып шығады. Алайда жетіасарлық мұраның құрылысы ыспалы аспапқа жатпайды.

Осы жерде: «Жетіасарлық аспабы үш ғасыр бұрын пайда болған болса, ол лирамен қалай ұқсас болады?» – деген ой туындайды. Дұрысы, жетіасарлық аспаптан шамамен үш ғасырдан кейін кең тараған лираны шығыстық, түркілік, ортаазиялық байланысы бар деп болжам жасауға болады. Біздің пайымдауымызша, жетіасарлық аспап б.з. I мыңжылдығының ортасында пайда болып, кейін Еуропада таралуы да мүмкін. Оны «халықтардың ұлы қоныс аудару» кезеңімен байланыстыруға болады (Лира или домбра., 2021)¹.

Аспаптың құрылысына келсек, екі мойын ағашы және мойын ағашқа орнатылған көлденең ағашқа мән беру керек. Мұндай аспаптар тамырлас түркі халықтарында «қос мойынды домбыра» немесе «қос шанақты домбыра», «қос саз» (қазақ), «хош саз» (ұйғыр) деп аталса, еуропалық елдерде «қос мойын гитара» немесе «қос шанақты гитара» деп аталады. Қазақтың қос шанақты қос сазының кейбір нұсқаларының бірі *шертер*, екіншісі *домбыра* түрінде жасалады. Мәселен, түркітілдес ұйғыр халқының қос мойынды «хош саз» аспабының бірі сатар, екіншісі *рабаб* түрінде жасалса, қазақ қоссазының бірі – бетіне тері жабылған үш ішекті *шертер* (бұл нұсқа әйгілі «Қоңыр» этнотобының қолданысында жүр), екіншісі қос ішекті домбыра үлгісінде немесе қос шанағы да домбыра түрінде жасалады. Оның біріне үш ішек, екіншісіне екі ішек тағылады. Бұл аспаптардың атаулары осындай ерекшеліктеріне байланысты аталады (5, 6, 7-суреттер).

5-сурет. Ұйғыр халқының хош саз аспабы. Шебер – М.Шамсутдинов.

Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

6-сурет. Қазақтың қоссаз аспабы. Шебер – А.Құмаров.

Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

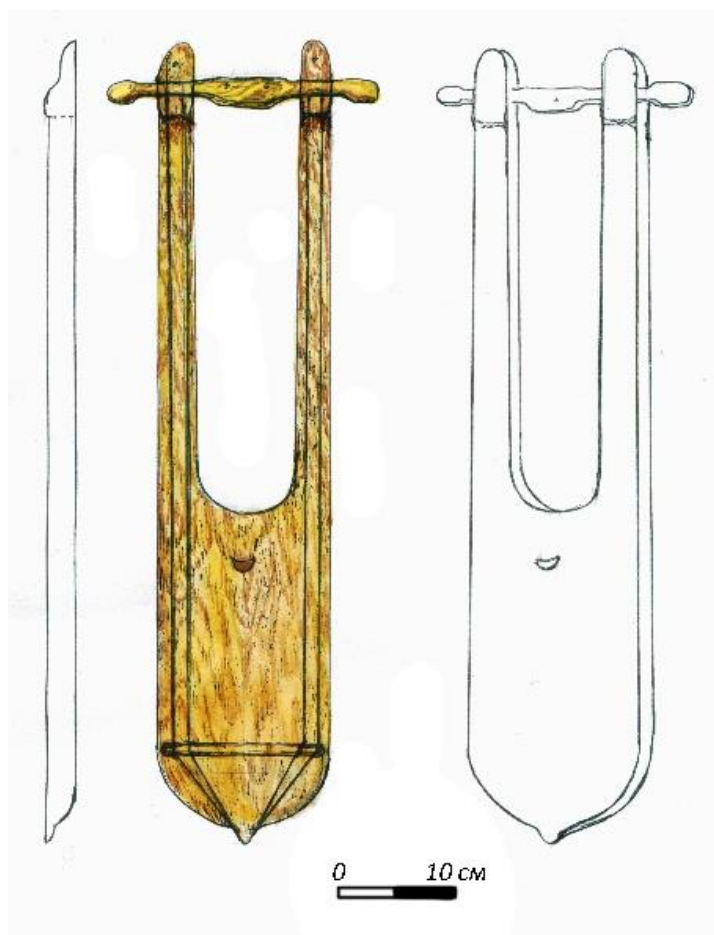

7-сурет. Париж музейінде сақталған еуропалық «Қос мойынды гитара».

Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

¹ «Лира или домбра?» Казахстанская находка вызвала споры за границей, 2021. // Tengri Life газеті 15.12.2021 [Электронный ресурс] <https://tengrinews.kz/mixnews/lira-dombra-kazahstanskaya-nahodka-vyizvala-sporuy-granitsey-456695/> (Дата обращения: 12.07.2024).

Қос мойынды немесе қос шанақты аспаптың жасалу технологиясы өте күрделі. Мұндай аспаптардың шанағы тұтас ағаштан ойып (шауып) жасалады. Мойын ағашы кей жағдайда шанақпен бірге шабылса, кейде шанақтан бөлек шығарылады және шектері міндетті түрде мойын басына орнатылатын құлақтығына бекітіледі. Мұндай әдіс-тәсіл ертеден қалыптасқан және қазақтың «*тел бұрау*», «*теріс бұрау*», «*оң бұрау*», «*қосақ бұрау*», «*қалыс бұрау*», «*шалыс бұрау*» деп аталатын домбыра күйлері үшін жасалады. Себебі домбыра күйлерінің дыбыстық ерекшеліктері бөлек-бөлек орнатылатын құлақ бұрауларына тәуелді болып келеді. Ал төмендегі Ә. Тәжекеев пен А. Назаров ұсынған сызбада мойын арасына көлденең ағаш салынған және қасына ыспалы аспапты ойнайтын ысқы қойылған. Бұл тұрғыдан алғанда, аталған жобадағы сызба ыспалы аспап болып есептеледі. Ал табылған мұраны «Қоссаз домбыра» деп, шертпелі аспапқа жатқызады (8-сурет).

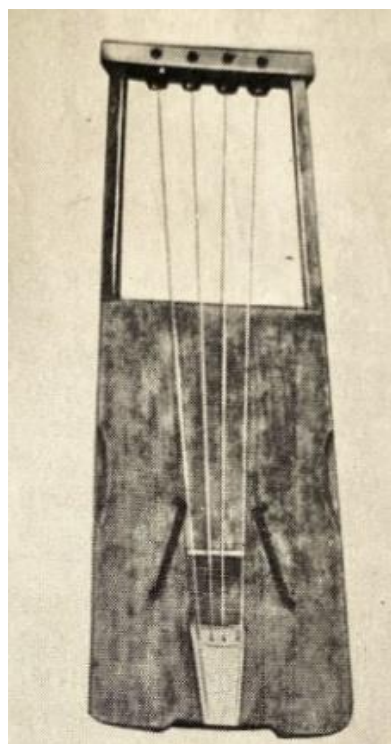

8-сурет. Ә.Ә.Тәжекеев, А.Ж.Назаров бойынша жасалған реконструкция жобасы. (Тәжекеев Ә.Ә., 2019. Біздің дәуіріміздің IV ғасырымен мерзімделетін «Қоссаз» домбыра // «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы. Б. 34-37.31-сурет)

Көлденең салынған ағашқа ішектерді бұрайтын құлақтары орнатылмаса, музыкалық шығармалардың дыбыстық ерекшеліктерін реттеу мүмкін емес. Мәселен, жетіасарлық аспапқа ұқсас болып келетін эфиопияның көп ішекті *лирасы* мен эстонияның төрт ішекті *каннель* аспаптарының мойын ағашына құлақтар орнатылған (9, 10-суреттер). Бұл жағынан алғанда, аспаптардың жасалу әдіс-тәсілі, құрылысы, сыртқы үлгі-нұсқасы қазақтың шанағы тік бұрышты етіп жасалатын *керуіш* аспабына ұқсас. Яғни жетіасарлық аспаптың мойын арасындағы көлденең ағашқа құлақтық арқылы ішектер керіп тағылатындықтан, қазақтың *керуіш* аспабының бір нұсқасы деп қарастыруға болады. Сол себептен, жетіасарлық мұраның қоссаз немесе домбыра екенін әлі де болса нақтылай түсу керек секілді.

9-сурет. Қос мойын лира (Эфиопия).

10-сурет. Қос мойын каннель (Эстония).

Фотолар З.С. Жәкішеваның жеке архивінен.

Осы жерде қазақтың керуіш аспабы жайында айта кету керек. Мәселен, көптеген зерттеушілер керуіш, адырна, жетіген, арфа, лира т.б. секілді көп ішекті аспаптардың пайда болу төркінін б.з.д. III ғасырдан б.з. IX ғасыр аралығы деген болжамдар айтады. Олардың пайда болып, қалыптасуы әр халықта әр түрлі деңгейде болып, бірінде ерте, ал енді бірінде кештеу қолданысқа түсті.

Мәселен, Алтай өңірінің «Пазырық» (Келес) көне жұрты қазбасынан табылған тоң астында сақталған *керуішке* ұқсас аспаптың қалдығы б.д.д. V-IV ғғ. жатады (Садоков,

1971: 324; Руденко, 1967). Белгілі этнограф-ғалым С.Қасиманов 1910 жылы қазіргі Абай облысы, Абай ауданы өңірінен 5 ішекті керуіш аспабын кездестіргені жайындағы деректер береді. Ауызша жеткен ескілікті аңыз-әңгімелерде: «...Керуіш – әу баста кесте тоқитын қыздардың кергішінен пайда болған. Кесте тоқу – қыз-келіншектердің кәсібі болғандықтан, керуіште тек қыз-келіншектер ғана ойнайтын дәстүр қалыптасқан», – деп, керуіштің әу баста үй тұрмысы жағдайында пайда болғаны айтылады. Керуіш қазақтардың ертедегі шаруашылық тұрмысында үш түрлі бағытта қолданылады. Олар:

- үй малдары мен аңдардың терісін керіп, жайып, кептіретін керуіш түрінде;
- қыз-келіншектердің кесте тоқитын құралы түрінде;
- ән, әуендер мен шағын күй шығармаларын орындайтын музыкалық аспап түрінде қолданылатын болған.

Деректер бойынша ертедегі халық ұсталары өз талғамдарына сай керуішті *тік бұрышты, доға, аша, аққу мойын* тәрізді етіп, әртүрлі нұсқада жасайтын болған. Бұл жөнінде: «...Керуіш – представлял собой дугообразную трость с натянутыми на нее пятью струнами из конского волоса... Керуіш сопровождал исполнение песен, эпических легенд, поэм», – деген деректер сақталған (Дивону лугатит турк, 1967: 45). Ертедегі көне нұсқасына 4, 5 немесе 6 ішек тағылады және тізеге қойып ілмелеп, шертіп ойналады (11, 12-суреттер).

Бұл үрдіс қазіргі кезге дейін сақталған және атаулары жазба деректер мен музейлерде сақталған.

11-сурет. Керуіш. XX ғ. басы. Біқылас Дүкенұлы атындағы ұлттық музыкалық аспаптар музейі.
Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

12-сурет. Аққу мойын керуіш. Шебері – А.Ыспатайұлы.
Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

Норвегиялық тәуелсіз зерттеуші Г.Коллтвейт: «Жетіасар жерінен табылған қазақ аспабын «англосаксондық лира аспабының аналогы» деп есептейді (Kolltveit, 2022: 208-

212). Осыған байланысты аспаптың құрылысы мен атауы жайында нақты бір тұжырым жасалған жоқ. Г.Коллтвейт: «...Біз болашақта осы аспапты тыңғылықты зерттеу үшін қазақ археологтарымен топ құра отырып, жақын қарым-қатынас орнатамыз деп үміттенемін», – деп көрсетеді британ басылымына берген сұқбатында (Sutton Hoo instrument...: URL)².

Қорытынды

Музыкалық археология – енді дамып келе жатқан археологияның ең қызықты салаларының бірі. Батыс елдерінде ол бөлек бағыт (сала) ретінде қалыптасқан. Музыкалық археология өнер ескерткіштері мен музыка мәдениетін терең зерттейді. Елімізде археологиялық зерттеулер нәтижесінде бірнеше ежелгі музыкалық аспаптар табылғаны белгілі. Солардың қатарында біз қарастырып отырған Бидайық-асар аспабы ішекті аспаптардың шығу тегіне қатысты деректер беріп қана қоймай, музыкалық археология ғылымына жаңа ақпараттар беруде.

Бидайық-асар қалашығы шамамен б.з. I мыңжылдығының I жартысында өмір сүрген. Осы мерзімделуді негізге ала отырып, ескерткіштен табылған музыкалық аспаптарды ағаштан жасалған, ең ежелгі ішекті аспаптар тобына жатқызып отырмыз. Сонымен қатар, шанағының асты мен үсті ашық, домбыра шанағына жақын келесі музыкалық аспап, Жетіасар мәдениетінде музыкалық аспаптардың бірнеше түрі қолданыста болғандығын көрсетеді.

Қазіргі уақытта бұл аспаптың шығу тегіне және басқа музыкалық аспаптарға ұқсастығына қарай бірнеше болжамдар қалыптасты.

1) «Қос саз» немесе «қос мойынды домбыра» аталатын музыкалық аспаптың ата-тегі. Этнографиялық деректер бойынша қоссаз – шертер мен домбыраның шанақтарын біріктіріп жасаған аспап. Пайда болған күрделі аспап қос мойынды болады және ішектері жеке-жеке тартылады;

2) *Лира тобына жататын аспап*. Ол жайында Ә.Тәжекеев пен Г.Коллтвейттің 2022 жылы Кембридж университетінің Археология департаментінде бірлескен лекциясында және 2023 жылы Вюрцбург университетінде «Artifacts – Images – Texts. Archaeology and the Historiography of Sound» атты конференцияда талқыланды. Г.Коллтвейттің лира материалының сирек болуы олардың Солтүстік Еуропаға Римдіктер/Жерорта теңізі арқылы емес, Шығыстан (Месопотамия) келгенін көрсетеді (The musical instrument..., 2022; Kolltveit, Tazhekeyev, 2023).

3) Аспаптың жасалу әдіс-тәсілі, құрылысы, сыртқы үлгі-нұсқасы қазақтың шанағы тік бұрышты етіп жасалатын *керуіш* аспабына ұқсас келеді. Соңғы салыстырмалы ізденіс жұмыстарының нәтижелері алғаш рет осы мақалада беріліп отыр.

² Sutton Hoo instrument has a COUSIN 2,485 miles away! 800-year-old lyre discovered in Kazakhstan matches the type found at the famous early medieval ship burial in England // Mail Online online newspaper, 15.12.2021 [Electronic resource]. <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-10309145/Sutton-Hoo-lyre-COUSIN-2-485-miles-away-study-reveals.html> (Accessed: 12.07.2024)

Жетіасарлық музыкалық аспап музыкалық археология саласына тың дерек ретінде ғалымдардың қызығушылығын тудыруда. Генезисі, дайындалу әдісі (әсіресе ішекті байлау), материалы, мерзіміне қатысты әлі де ізденіс жұмыстары жүргізілетін болады.

Әдебиет

Әбуғазы М., 2016. Домбыра аспабының шығу тегі жайында. // Өнер порталы ақпарат көзі. 20.11.2016 [Электрондық ресурс] URL: <https://www.oner.kz/music/view/588-dombyra-asparbynyng-shygu-tegi-zhajynda> (қаралған күні: 22.04.19).

Кашгари М., 1967. Дивону лугатит турк. Индекс словарь. Т.: Фан. 545 с.

Жәкішева З.С., 2009. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. Алматы: «Алматы кітап баспасы». 232 б.

Жәкішева З.С., 2014. Қазақтың аспапты-музыкалық археологиясы // «Мәдени мұра» Астана.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011. Энциклопедия. 1 том. Алматы. 647 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2014. Энциклопедия. 5 том. Алматы. 703 б.

Левина Л.М., 1971. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. / Тр. ХАЭЭ. VII. М. 252 с.

Левина Л.М., 1996. Этнокультурная история Восточного Приаралья: I тысячелетие до н.э. - I тысячелетие н.э. М. 396 с.

Медникова М.Б., 2023. (Ответственный редактор) Население Восточного Приаралья в эпоху миграций I тысячелетия по данным антропологического источника. М. 226 с.

Мешкерис В.А., 1998. Эволюция, типология и миграция струнных инструментов Средней Азии VI-IV веков до н.э. – IV век н.э. Алтай, Хорезм, Восточная Парфия // Материалы к энциклопедии музыкальных инструментов народов мира. Выпуск I. Санкт-Петербург. С. 5-15.

Руденко С.И., 1953. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.-Л. 402 с.

Садоков Р.Л., 1970. Музыкальная культура древнего Хорезма. М. 136 с.

Садоков Р.Л., 1971. Тысяча осколков золотого саза // М.: «Советский композитор». 172 с.

Сарыбаев Б., 1981. Қазақтың музыкалық аспаптары. Алматы: Өнер. 208 б.

Сарыбаев Б., 1968. Шертер // Білім және еңбек. №11.

Тәжекеев Ә.Ә., Дәрменов Р.Т., Білалов С.Ө., Әмірғалина Г.Т., Шарапова Қ.Ә., Сұлтанжан Ж.Қ., 2016. Оңтүстік-Шығыс Арал маңының қала мәдениеті: Жетіасар ескерткіштеріндегі жаңа зерттеулер // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы. Б. 250-255.

Тәжекеев Ә.Ә., Құрманязов И.С., 2016. Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің зерттеу тарихы (1946-1971 жж.)// Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 4(83). Б. 233-237.

Тәжекеев Ә.Ә., 2019. Біздің дәуіріміздің IV ғасырымен мерзімделетін «Қоссаз» домбыра // «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы. Б. 34-37.

Тәжекеев А.А., Болелов С.Б., Дарменов Р.Т., Билалов С.У., 2019. Новые археологические исследования Жетысарской культуры // Великая степь: история и культура. Том IV. Великое кочевание: наследие гуннов и сарматов в вещах и идеях. Каталог выставки. Нур-Султан. С. 98-104.

Тәжекеев Ә.Ә., Құрманязов И.С., Каналхан Е., 2022. Жетіасар ескерткіштері өлкетанушы ғалымдардың еңбектері мен Ресей империясының картографиялық материалдарында (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» №1 (29). С. 230-242 <https://doi.org/10.51943/2710-3994-2022-29-1-230-242>

Толстов С.П., 1948. По следам древнехорезмийской цивилизации // М.-Л. 328 с.

Толстов С.П., 1949. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1948 г. // Известия АН СССР. Серия истории и философии. Т. 6. вып. 3. М. С. 246-247.

Толстов С.П., 1952. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР (1945-1948 гг.). ТХАЭ. Т. 1. М. С. 14-27.

Kolltveit G., Tazhekeyev A.A., 2023. 4th century stringed musical instrument from Bidayik-asar (Aral region, Kazakhstan) // 12th ISGMA-Conference: Artifacts – Images – Texts. Archaeology and the Historiography of Sound University of Wurzburg, 25. 29.09.2023.

Kolltveit G., 2022. The Sutton Hoo lyre and the music of the Silk Road: anewfind of the fourth century AD reveals the Germanic lyre's missing eastern connections // Antiquity. Vol. 96 (385). P. 208-212. <https://doi.org/10.15184/aqy.2021.164>

The musical instrument from Bidayik-asar, Kazakhstan: hypotheses regarding its use and its possible place within the lyre family, 2022. // Новости департамента археологии Кембриджского университета 09.11.2022. [Электронный ресурс] <https://www.arch.cam.ac.uk/events/asian-archaeology-group/musical-instrument-bidayik-asar-kazakhstan-hypotheses-regarding-its>(Дата обращения: 12.07.2024).

Reference

Abugazy M., 2016. Dombira aspabınıñ şıǵw tegi jayında [About the origin of the drum instrument] Art portal is a source of information. 20.11.2016 [Electronic resource]. URL: <https://www.oner.kz/music/view/588-dombyra-aspabyng-shygu-tegi-zhajynda> (Accessed: 22.04.19). [in Kazakh].

Qashgari M., 1967. «Devonu lugotit turk» [Compendium of the languages of the Turks], Index dictionary. Tashkent. [in Russian].

Jäkişeva Z.S., 2009. Qazaqtıñ дәstürli mwzıkalıq aspaptarı [Kazakh traditional musical instruments]. Almatı: «Almatıkitap baspası». 232 p. [in Kazakh].

Jäkişeva Z.S., 2014. Qazaqtıñ aspaptı-mwzıkalıq arxeologiyası [Kazakh instrumental and musical archaeology]. Astana: «Mädeni mura». [in Kazakh].

Kazaqtıñ étnografıyalıq kategoriyalar, uǵımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi. Énciklopediya [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia], 2011. 1 volume. Almaty. 647 p. [in Kazakh].

Kazaqtıñ étnografıyalıq kategoriyalar, uǵımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi. Énciklopediya [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia], 2014. 5 volumes. Almaty. 703 p. [in Kazakh].

Levina L.M., 1971. Keramika nizhney i sredney Syrdar'i v I tys. n.e. [Ceramics of the lower and middle Syr Darya in the 1st millennium AD.]. Tr. Hae. VII. Moscow. 252 p. [in Russian].

Levina L.M., 1996. Etnokülturnaia istoria Vostochnogo Priarälä I tysächeletie do n.e. - I tysächeletie n.e. [Ethnocultural history of the Eastern Aral region I millennium BC.] - I millennium AD. Moscow. 396 p. [in Russian].

Mednikova M.B., 2023. (Otvetstvennyy redaktor) Naseleniye Vostochnogo Priaral'ya v epokhu migratsiy I tysyacheletiya po dannym antropologicheskogo istochnika. Moscow. 226 p. [in Russian].

Meshkeris V.A., 1998. Evolyutsiya, tipologiya i migratsiya strunnykh instrumentov Sredney Azii VI-IV vekov do n.e. – IV vek n.e. Altay, Khorezm, Vostochnaya parfiya [Evolution, typology and migration of stringed instruments of Central Asia VI-IV centuries BC – IV century AD. Altai, Khorezm, Eastern Parthia] Materialy k entsiklopedii Muzykal'nykh instrumentov Narodov mira Vypusk I. [Materials for the encyclopedia of Musical instruments of the Peoples of the world]. Saint-Petersburg. P. 5-15 [in Russian].

Rudenko S.I., 1953. Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoye vremya [Culture of the population of the Altai Mountains in the Scythian period]. Moscow-Leningrad. 402 p. [in Russian].

Sadokov R.L., 1970. Muzykal'naya kul'tura drevnego Khorezma [Musical culture of ancient Khorezm]. Moscow. 136 p. [in Russian].

Sadokov R.L., 1971. Tsyacha oskolkov zolotogo saza [Musical culture of ancient Khorezm]. Moscow. Sovetskiy kompozitor. 172 p. [in Russian].

Saribaev B., 1981. Qazaqtıñ muzıqalıq aspartarı [Kazakh musical instruments]. Almatı: Öner. 208 p. [in Kazakh]

Saribaev B., 1968. Şerter [Sherter]. Bilim jäne eñbek [Education and work]. №11. [in Kazakh].

Tajekeev A.A., Darmenov R.T., Bilalov S.O., Amirgalina G.T., Sharapova K.A., Sultanzhan Zh.K., 2016. Oñüstik-Şıǵıs Aral mañınıñ qala mädenieti: Jetiasar eskertkişterindegi jaña zerttewler [Urban culture of South-Eastern Aral suburbs: new researches on Zhetiasar monuments]. Proceedings of international scientific-practical conference «Actual issues of historical and cultural heritage of Kazakhstan: past, present and future». Almaty. P. 250-255. [in Kazakh].

Tajekeev A.A., Kurmaniyazov I.S., 2016. Jetiasar mädenieti eskertkişteriniñ zerttew tarixı (1946-1971 jj.) [Research history of monuments of Zhetiasar culture (1946-1971)]. Bulletin of KazNU named after Al-Farabi. History Series 4 (83). P. 233-237. [in Kazakh].

Tajekeev A.A., 2019. Bizdin dauirimizdin IV gasyrymen merzimdeletin «Qossaz» dombyra [«Kossaz» dombra dated to the IV century of our era]. Proceedings of the International scientific and practical conference «Ancient musical instruments found in archaeological excavations: problems of collection and research». Almaty. P. 34-37. [in Kazakh].

Tazhekeev A.A., Bolelov S.B., Darmenov R.T., Bilalov S.U., 2019. Novyye arkheologicheskiye issledovaniya Zhetyasarskoy kul'tury [New archaeological research of the Zhetyasar culture]. Great Steppe: history and culture. Volume IV. The Great Nomadism: the legacy of the Huns and Sarmatians in things and ideas. Exhibition catalogue. Nur-Sultan. P. 98-104. [in Russian].

Tajekeev A.A., Kurmaniyazov I.S., Kanalkhan E., 2022. [Monuments of Zhetiasar in the works of local historians and cartographic materials of the Russian Empire (late 19th - early 20th century)].

Electronic scientific journal «edu.e-history.kz» №1 (29). P. 230-242. [in Kazakh]. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_29_1_230-242

Tolstoy S.P., 1948. Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii [In the footsteps of the ancient Khorezmian civilization]. Moscow-Leningrad. 328 p. [in Russian].

Tolstov S.P., 1949. Horezmskaia arheologo-etnograficheskaia ekspedisia AN SSSR v 1948 g. [Khorezm archaeological and ethnographic expedition of the USSR Academy of Sciences in 1948]. News of the USSR Academy of Sciences. History and Philosophy Series. T. 6. no. 3. Moscow. P. 246-247. [in Russian].

Tolstov S.P., 1952. Horezmskaia arheologo-etnograficheskaia ekspedisia AN SSSR (1945-1948 gg.). [Khorezm archaeological and ethnographic expedition of the USSR Academy of Sciences (1945-1948)]. THAE. T. 1. Moscow. P. 14-27. [in Russian].

Kolltveit G., Tazhekeyev A.A., 2023. 4th century stringed musical instrument from Bidayik-asar (Aral region, Kazakhstan). 12th ISGMA-Conference: Artifacts – Images – Texts. Archaeology and the Historiography of Sound University of Wurzburg, 25–29. 9. 2023. (Accessed: 29.09.2023.).

Kolltveit G., 2022. The Sutton Hoo lyre and the music of the Silk Road: anewfind of the fourth century AD reveals the Germanic lyre’s missing eastern connections. *Antiquity* Vol. 96 (385). P. 208-212 <https://doi.org/10.15184/aqy.2021.164>.

The musical instrument from Bidayik-asar, Kazakhstan: hypotheses regarding its use and its possible place within the lyre family. News from the Department of Archeology at the University of Cambridge 09.11.2022. [Electronic resource]. <https://www.arch.cam.ac.uk/events/asian-archaeology-group/musical-instrument-bidayik-asar-kazakhstan-hypotheses-regarding-its> (Accessed: 12.07.2024).

***A.Tazhekeyev^a**

^a*Branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana, Astana, Republic of Kazakhstan*

(E-mail: a.tazhekeyev@mail.com)

*Corresponding author: a.tazhekeyev@mail.com

Z. Zhakisheva^b

^b*Ihtas Museum of Folk Musical Instruments, Almaty, Republic of Kazakhstan*

(E-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com)

History of the musical instrument found in the town of Bidayik-Asar (2nd-4th centuries C.E.)

Abstract. The article examines fragments of wooden musical instruments found by the Horezm Archaeological and Ethnographic Expedition (HAEE) at the Bidayik-Asar monuments associated with the Zhetyasar culture, which developed in the eastern Aral Sea region. The HAEE began its initial archaeological investigations of the Zhetyasar sites in 1946 with subsequent expeditions in 1948, 1949, and 1951, under the leadership of S.P.Tolstoy. These excavations led to the identification of the ‘Zhetyasar Culture’. These field research continued into the 1970s and 1980s.

Findings from the 1970s–1980s indicate that Bidayik-Asar was inhabited during the first half of the first millennium CE. Based on these dates, the musical instruments found at the site are classified

among the earliest known wooden stringed instruments. This discovery, of great scientific interest to music archaeologists, has been categorized into several groups of musical instruments which are currently undergoing detailed study.

The design of the instruments suggests that they may represent early imitations of stringed instruments, crafted from wood. The other part of the bodywork, with opened top and bottom, indicates the existence of different types of musical instruments. Several hypotheses have been proposed to explain their origin and use.

Keywords: Syr Darya, Aral region, dombra, kossaz, Zhetyasar, shanak, archaeology, keruish.

***А.Тәжекеев^а**

^а*Филиал института археологии им. А.Х. Маргулана в городе Астане,
Астана, Республика Казакстан
(E-mail: a.tazhekeyev@mail.com)*

*Автор для корреспонденции: a.tazhekeyev@mail.com

З. Жәкішева^б

^б*Музей народных музыкальных инструментов имени Ыхласа, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com)*

История музыкального инструмента из городища Бидайык-асар (II-IV вв. нашей эры)

Аннотация. Статья посвящена фрагментам деревянных музыкальных инструментов, найденных в ходе археологических исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (далее ХАЭЭ) на поселении Бидайык-асар жетысарской культуры Восточного Приаралья. Первые археологические исследования памятников Жетысарского урочища ХАЭЭ были начаты в 1946 году и продолжены в 1948, 1949, 1951 годах.

По инициативе руководителя ХАЭЭ С.П. Толстова эти города были раскопаны и по причине их сходства получили название «Жетысарская культура». Полевые исследования продолжались в 70-х и 80-х годах.

Эти артефакты, найденные в девятом культурном слое городища Бидайык-асар, датируемом IV веком нашей эры, представляют научный интерес благодаря сходству с домброй. Кроме того, они дают новые данные о происхождении и периоде существования домбры. Научные реконструкции фрагментов музыкальных инструментов производятся и привлекают интерес ученых по направлению музыкальной археологии.

Согласно исследованиям, в 70-80-х годах прошлого века городище Бидайык-асар был обжитым в I половине I тысячелетия нашей эры. На основании этой датировки найденные в памятнике музыкальные инструменты можно отнести к группе древнейших струнных инструментов из дерева. Вторая часть корпуса, близкая к корпусу домбры с открытыми низом и верхом,

свидетельствует о том, что в памятниках Жетысара существовало несколько типов музыкальных инструментов. В настоящее время высказано несколько предположений относительно происхождения этого инструмента и его сходства с другими музыкальными инструментами.

Ключевые слова: Сырдарья, Приаралье, домбра, коссаз, Жетыасар, шанак, археология, керуиш.

Авторлар туралы мәлімет:

Тәжекеев Әзілхан Әуезханұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, директор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласы филиалы, Абай даңғылы, 22, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-8145-1396

Scopus ID: 57192674551

Жәкішева Забира Сыпатайқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Ықылас атындағы халықтық музыка аспаптары музейі, Зенков көшесі, 24а, Алматы, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0009-6760-7759

Information about authors:

Tazhekeyev Azil Khan, Candidate of Historical Sciences, Director, Branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana, 22 Abay Avenue, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8145-1396

Scopus ID: 57192674551

Zhakisheva Zabira, Candidate of Historical Sciences, Ihtlas Museum of Folk Musical Instruments, 24 Zenkova Str., Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0009-6760-7759

Сведения об авторах:

Тәжекеев Азилхан Ауезханұлы, кандидат исторических наук, директор, филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астане, пр. Абая, 22, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8145-1396

Scopus ID: 57192674551

Жәкішева Забира Сыпатаевна, кандидат исторических наук, Музей народных музыкальных инструментов имени Ыхласа, ул. Зенкова, 24а, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0009-6760-7759